

Naisjumalatest soome-ugri rahvaste mütoloogias

Niina Jurtšenkova

Teesid: Maailma mütoloogiates kõige levinum naisjumal on maajumalanna, keda soome-ugri rahvastel esindab maaema. Uurijad oletavad, et maaema kultus on üsna hilistekkeline ja mõneti seotud maaviljeluse arenguga. Ent soome-ugri rahvaste usundis esineb maaema kõrval ka palju teisi naisjumalusi, kelle abile võivad naised vajadusel loota. Väheste maaviljeluskultuuriga soome-ugri rahvastel on maajumalannal mõnikord ka kosmagoonilised funktsioonid. Artiklis iseloomustatakse soome-ugri rahvaste naisjumalusi, antakse ülevaade nende funktsioonidest ja moodustest, kuidas jumaluste soosingut hoida.

Märksõnad: maaema, naisjumalus, soome-ugri mütoloogia, viljakusjumal

Maailma mütoloogiates kõige levinum jumalus on viljakas, sünnitav ja allaneelav maajumalanna. Suur ema ühendab inimestele hüvesid kinkiva maa pealispinna ja maa-aluse surma maailma. Paganluses on just emaduse arhetüüpi personifitseeriva jumalanna kultusega seotud surematuse saavutamine, mis võimaldab inimestel jumalaga üheks saada.

Suuremal osal soome-ugri rahvastest esindab seda arhetüüpi maaema kuju. Uurijad oletavad, et maaema kui kultusjumal ei pärine kaugest minevikust, tal on palju hilisem päritolu kui teiste maaharijate (näiteks slaavlaste) vastaval kujutelmal. Osadel soome-ugri rahvastest (näiteks mordvalastel) on maaema kultuse arengut edendanud nähtavasti maaviljeluse väljakujunemine. Teistel (näiteks hantidel ja mansidel) on looduslikud tingimused lisanud maa viljakuse motiivi, mis tavaliselt väljendub maa kummardamises ja on seotud maa kui elu andja tähendusega. See motiiv on täielikult laenuiline, sest maa ei anna seal eluliselt olulisi ja hädavajalikke vilju (Karjalainen 1995: 236–237).

Ettekujutus maast kui kõiksuse naiselikust algest, taeva abikaasast ja viljakusjumalast ilmnes kõige eredamalt perekonna- ja kalendritavandis. Marid leidsid, et Mlande Aval (maaema) on võime naise kombel teatud ajal rasestuda. Neil päevil oli keelatud maad kaevata, koputada, karjuda ja muul kombel

lärmi teha. Tema auks korraldati pidu *Mlande šotšõn*, mille eripäraks oli kõigi maad kahjustavate tööde keeld. Sel päeval ei tohtinud ahju kütta, toitu võis keeta ainult õhtul, aga leib tuli valmis küpsetada varem. Keelatud oli kõndida paljajalu maa peal, samuti olid keelatud kõikvõimalikud maaharimistööd: ei tohtinud künda, kaevata ega taguda vaiu maasse. Keelu rikkumine võis kaasa tuua üsna karmi karistuse: äike võib vilja maha peksta või tabab kedagi välk (Toidõbekova 2007: 162).

Udmurtide ettekujutuse kohaselt Muzjem-mumõ (maajumalanna) vihas- tab, kui maad haritakse valel ajal, tema magamise ajal. Talle ei meeldi ka aukude kaevamine. Muzjem-mumõle tuuakse ohvriks tumeda karvaga – maa värvi – härgi ja lambaid: nende luud, veri ja rupskid kaevatakse maasse, liha süüakse pidustustel.

Eestlaste rahvausundi kohaselt sigitas taevajumala abikaasa maaema vilja külvi ja äikesevihma ajal.

Mordvas austati maad kui jumalust, seda isikustati, omistati sellele inim- likke jooni ja omadusi. Lauludes ja nõiasõnades kajastub maaemanda Mas- torava antropomorfne kuju, kusjuures rõhutatakse, et “Mastorava ei ole ilus, tal on must nägu, pikk nina ja paksud huuled” (Harva 1952: 189).

Mordva mütoloogias ei ole otseseid tõendeid maa kui taeva abikaasa ette- kujutusest. Levinud oli aga ettekujutus, et viljakus sõltub maast, samuti pea- jumal Verepazist, kes sümboliseerib taevast. Mordvas öeldakse: “Verepaz on meie isa, Mastorava meie ema.”

Karjalased austasid maa perenaist Munnutari ja pöördusid külvi alguses tema nagu elava inimese poole lausumisega:

*Munnutar, maa perenaine,
suni mätast ellu tõusma,
maa viljakaks...
Ärka õige üles, maa,
aja minema oma uni, aasake,
las siin tõusevad varred,
las siin ilmuvad orased...
(Petruhhin 2003: 82)*

Rahva uskumuse kohaselt võis muld ravida inimest kõigist haigustest. Temalt paluti kaitset kurjade vaimude ja nõidade eest jne. Rahva teadvuses oli maa surnute peamine asupaik, see oli surnute ja elavate maailma ühendav stiihia.

Erinevalt idaslaavlaste maaemast, kes kehastas naise tootlikku alget ja viljakust, soome-ugrilaste maaema neid funktsioone ei kanna. Näiteks mord- valastel kannavad maaemal Mastoraval puuduvaid omadusi põldude kaitsja Paks'ava, kellel on vahetu seos viljaga, ja leivaema Norovava, kes lisaks tähis- tab ka otseselt põldu ja vilja.

Vähese maaviljeluskultuuriga soome-ugri rahvastel on maa jumalannal mõnikord ka kosmogoonilised funktsioonid. Manside maajumalanna Kaltaštš-eekva (Kaltas-eekva, Ma-ankva, Ioli-Toorum-sjan) osales maailma ja inimese loomises: just Kaltaštš-eekva andis Numi-Toorumile nõu kindlustada ookeani pinnal ujuvat maad mägede vööga; tema puhus elu esimestesse inimestesse.

Taevast alla visatud Kaltaštš-eekvast sai maajumalanna, tema kohta kasutatakse rahvapärimeses epiteete “nahaga maa”, “juustega maa”. Teda austati kui haiguste eest hoidjat ja laste andjat. Kaltaštš-eekvat loeti obiugrisid ühendava mos’i rahva esiemaks. Teda kujutati emajänese või hanena – esivanemate (tootem)loomana või -liblikana – hingeloomana. Inimeste esivanemana arvati Kaltaštš-eekva abistavat sünnituse juures, samuti määras ta inimeste saatust: tema märkis erilistele pulkadele inimese kogu elutee. Temast sõltus ka surmajärgne saatus – ta määras, kelle järglastest peab surnu taassündima (Müüdid 1990: 15).

Skandinaavia saamide mütoloogias osaleb taevase jumala Madderatcha kaasa, maaema Madderakka samuti inimese loomises, andes loodud kehale hinge: kui sünnib poiss, usaldatakse ta Madderakka tütrele Uksakkale, tüdruk saab teine tütar, Sarakka. Sarakka kaitse all on inimeste ja loomade sünnitamine ja viljakus ning taimede kasv. Kolmas tütar Juksakka kaitseb lapsi ja inimeste eluasemeid.

Maaema kolm tütart meenutavad läänemeresoome folklooris tuntud kolme saatusejumalannat, kolme moirat või kolme norni, kes määrasid inimeste saatust.

Emaduse arhetüüp avaldub soome-ugri rahvastel ka kaitsvates jumalustes, kellel on tihe side maa stiihiaga. Kõige eredamalt on see jälgitav mordva mütoloogias. Vee-ema Ved’ava annab elustavat niiskust ja viljakust, ta on armastuse, abielu ja sünnitamise kaitsja. Sellele viitavad ka perekonna- (eriti pulma-) ja kalendritavand. Vee-emalt otsiti abi mitte üksnes põua ajal, vaid ka abikaasade viljatuse korral ja mingil moel veega seotud haigusest jagusaamiseks; tema poole pöördus pruut, paludes abielule õnne ja õnnistust ning seda, et tal sünniks palju poegi ja tütreid. Pulma teisel päeval toetasid pruudi seda laadi palveid ohvriannid raha või vette uputatava kana kujul. Hädavajalikuks rituaaliks oli pruudi vettekastmine, pruut viidi jõe äärde otse abieluvoodist. Mordvalaste arvates aitas selline rituaal kaasa laste sünnitamisele.

Mordva Ved’aval on teatud ühisjooni näkineidudega nii välimuse kui ka funktsioonide ja iseloomu poolest. Nagu näkineidudel, oli ka Ved’aval antropomorfne kuju – ta võis esineda pikkade lahtiste juustega noore tüdrukuna (olgu siis paljana või riides), aga ka hirmsa rippuvate rindadega naisena. Nii nagu näkineidudel, oli ka Ved’ava koduks vesi. Nagu näkid, võis ta mõjutada inimese saatust, viljakust ja põllu saagikust.

Ka maridel kaitsesid veevaimud emadust ja naistetöid. Pärast pulmi viis noorik vee-emale Vjut'avale ohvrianni: kolm helmest või münti ja kaurikarpi, öeldes ise seejuures: "Olgu mul rahulik vee järel käia ja ärgu kuri kimbutagu."

Udmurtidel olid erilise au sees Gudōri-mumō ja Invu-mumō (taevase vee ema). Tema nime mainiti pidevalt palvetes ja suurtel palvustel kui guslimängija mängis püha viisi taevase vee otsimisest. Seda saatsid palvetajad rituaalse nutuga: pisarad pidid esile kutsuma taevase veevalingu. Invu-mumō tagas ka edu sünnitusel ja pereõnne.

Ved'avaga sarnastes funktsioonides esineb mordva mütoloogias saunaema Ban'ava: ta on sünnitajate, pere ja tervise kaitsja. Ban'ava antropomorfne kuju on saunalaval istuv alasti naine, kes kammib pikki juukseid.

Ban'ava elupaigaks on tavaliselt saunalava, harvem tulekolle. Ta elab seal oma perega – laste ja mehe Ban'ataga. Vahel harva võib ta ennast ilmutada ka pööningul.

Sünnituse, pere ja tervise kaitsjana on Ban'aval täita roll perekonnakombestik: sünnitusel, pulmades, matustel ja peiedel. Selgelt on jälgitav Ban'ava seos sünnitamise, sest just saunas võtsid ämmaemandad vastu sünnitusi.

Ban'ava eestkoste sünnitusele ja perele väljendub selgelt, sellele osutab tema osalemine pulmakombestik. Enne pulma toimub rituaalne pesemine saunas ja Ban'avale suunatud itku sisu viitavad seosele initsiatsiooniriitusega, pärast mida saab pruut õiguse abielluda. Selle kombe semantika on hõlpsasti läbinähtav: pruut jätab sauna kaitsjale esivanemate pühamus oma neitsihinge. See akt assotsieerub surmaga. Eelseisvale ülestõusmisele viitavaid märke võib näha juuste lahtipalmitsemises, mis sümboliseerib rahvapoeesias ümberkehastumist, uue kuju omandamist, taassündi uues kvaliteedis.

Mordvalastel esineb saunaema tervise kinkijana. Tema kui tervendaja võimuses on vabastada inimest vaevast, kuid samas võib ta inimesele tõve ka kaela saata. Ravitsemise all peetakse silmas haiguse väljaajamist, mis toimub saunas ning tuleneb selle sanitaar-hügieenilisest, ravivast ja maagilisest toimest. Kuivõrd saunaema esineb inimese elutsükli ja tuleviku juhtijana, pole imeks panna, et tal on võime ennustada ka tulevikku ning osaliselt täidab ta (teiste kaitsejumaluste kõrval) mordva usundis eraldiseisva jumalusena puuduva saatusejumala funktsioone.

Metsaema Vir'ava kujus ilmnevad naise viljakuse kaitsja jooned. Mõnedes tekstides esineb ta ämmaemandana. Võimalik, et sellega on seostatavad tema antropomorfse kuju suured rinnad, mis ripuvad põlvini või on visatud üle õla. Vir'aval on võime ennustada tulevikku, sellepärast ühe pärimusteksti järgi kord ämmaemandana sünnitust vastu võttes uputas ta ära esimese vastsündinu, teise viskas tulle, aga kolmanda keeras mähkmesse ja andis emale. Nii

talitas ta sellepärast, et nägi ette lapsukeste tuleviku: “esimene oleks suuremaks kasvades ära uppunud, teine oleks põlenud surnuks tulekahjus, ja emal oleks olnud rohkem kahju kui nüüd” (Smirnov 2002: 221).

Paljud Vir’avaga seotud muinasjutusüžeed kajastavad laste röövimist ja nende hilisemat kojunaasmist ning viitavad tema seosele initsiatsiooniriitusega. Vir’ava aitab võõrasse keskkonda (eksinud, metsa, teispoolsusse) sattunud ja piinlevaid lapsi ning annab neile nõu. Initsiatsioonilugudes on tal venelaste Baaba Jagaaga sarnaseid funktsioone. Üldjoontes sarnaneb ka nende tegelaskujude välimus, mis ei ole meeldiv, vaid on sageli eemaletõukav: Vir’aval on määratu pikad jalad või üks jalg, üks silm pealae peal, hambad on suured ja meenutavad äkkepulki; Baaba Jagaal on üks luujalg, ta on pime (või ta silmad valutavad) ning hambad on suured ja teravad. Nende tegelaskujudes on rõhutatud teatud naiselikkuse tunnust: suured rinnad, mis nähtavasti viitab viljakusele.

Suure ema kuvandit täiendavate jumaluste sekka kuulub mordva rahvausundis ka majahaldjas Kudava ja taluema Jurtava, kes kaitsesid inimest ümbritsevat keskkonda, kombeid ja traditsioone ning elukorraldust. Nad võisid ette näha inimese saatust, aga suutsid seda teatud suunas ka mõjutada ja muuta. Nende jumaluste kujus avaldub selgemini kui varemmainitutes side esivanemate kultuse ja maa-aluse maailmaga. Sellele viitab nende jumaluste kohustuslik kohalolek pulmades, matustel, peiedel, nurgakivi panekul, uue maja ehitamisel ja sinna sissekolimisel jne.

Samalaadsed funktsioonid on ka maride kodukolde ja ahju kaitsjal Konga aval, kelle poole pöördusid abi otsides lastetud naised, samuti loodeti tema abile haiguste korral, mis oleksid justkui tekkinud igapäevase ahju juures toimetamise käigus, aga ka ahjupuid tehes, vett tuues või peietoitu valmistades. Palvetega tagada kodune heaolu pöörduti kodukolde kaitsja poole inimese elu olulisimate etappidega seotud kombetalitustes: sünd, pereloomine, surm, peied (Toidõbekova 2007: 120).

Arhetüüp kajastub ka idahantide haiguste eest kaitsvas ja lapsi kinkivas eluandvas naisjumaluses Pugossis (Anki-Pugoss), keda peetakse ka tuleemaks. Ta oli Numi-Toorumi tütar (mõnes müüdis ema). Tema eluase asub kaugel idas – seitsme mäe, seitsme mere ja seitsme kasemetsa taga. Päikesekiirtega, mis on jumaluse patsid, saadab Pugoss väikeste lindudena ema üska laste hingi. Sündimisel annab ta inimesele elujõu (*ИЛЬТ*): selleks peab ta seitse korra puudutama seitset hälli oma eluaseme kuldsel katusel. Kui laps hällis laliseb, ajab ta Pugossiga juttu, sellepärast peavad täiskasvanud olema hoolsad, et nad lapse kuuldes vaimudest sündmatult ei räägiks. Truudusetuse eest võib Pugoss karistada naist raske sünnitusega või värdja sünniga (Petruhhin 2003: 365).

Oletatavasti seob see arhetüüp soome-ugri kultuuritraditsiooni naisjumalustes viljakuse, saatuse, abielu ja kodukolde kaitsmise ning sellel on mantilisi funktsioone. Kõige täielikumalt on antud arhetüüp esindatud maaemana, kel-
lel on eri rahvaste pärimuses teatavaid tüpoloogilisi sarnasusi. Arhetüübi variaablus ja toimimise spetsiifilised erijooned tulenevad sellest, et usundis täidavad teatud osa tema funktsioonidest teised paralleelselt esinevad jumalused.

Tõlkinud Asta Niinemets

Kirjandus

Harva, Uno 1952. *Die religiösen Vorstellungen der Mordwinen*. Folklore Fellows Communications 142. Helsinki: Academia Scientarum Fennica.

Karjalainen 1995 = Карьялайнен, Кустaa Фредрик. *Религия югорских народов*. Томск: Издательство Томского университета.

Müüdid 1990 = *Мифы, предания, сказки хантов и манси*. Москва: Наука.

Petruhhin 2003 = Петрухин, Владимир. *Мифы финно-угров*. Москва: Астрель.

Smirnov 2002 = Смирнов, Иван. *Мордва: Историко-этнографический очерк*. Саранск, Красный Октябрь.

Toidõbekova 2007 = Тойдыбекова, Лидия. *Марийская мифология. Этнографический справочник*. Йошкар-Ола: МПИК.

Summary

About Female Deities in the Mythology of Finno-Ugric Peoples

Nina Yurchenkova

Key words: female deity, fertility goddess, Finno-Ugric mythology, Mother Earth

The most widespread female deity in world mythologies is the Goddess of the Earth, known among Finno-Ugric peoples as Mother Earth. Research presumes that the cult of Mother Earth is relatively recent in origin, and somewhat associated with and related to the development of agriculture. Still, the religion of Finno-Ugric peoples comprises abundant other female deities whose help and assistance women can account for when in need. Moreover, among those Finno-Ugric peoples whose tillage culture is less developed, the goddess of the Earth can sometimes obtain even cosmogonic functions. The article gives an overview of Finno-Ugric female deities, their functions and the ways to sustain the favour of gods.